

Sissejuhatus

Jaan Lahe

Niisiis vabastab mitte üksnes püha pesemine, vaid ka teadmine, kes me olime, kelleks oleme saanud, kus me olime, kuhu oleme heidetud, kuhu tõttame, millest meid lunastatakse, mis on süünd, mis taassüünd.

Clemens Aleksandriast, Ektserptid Theodotoselt¹, 78

Kes on inimene ja milline on tema koht maailmas? Miks on maailmas olemas kurjus? Mis on inimeksistentsi mõte ja siht? Need on küsimused, mis on vaevanud mõtlevat inimest läbi aegade. Erinevad filosoofiasüsteemid ja religioonid on püüdnud anda neile küsimustele vastuseid. Ühe võimalikest seletustest inimese olemuse ja tema eksistentsiaalse olukorra kohta pakub hilisantiikaegne gnoosis, mis õpetab, et inimene ei kuulu oma tõelise olemuse poolest sellesse sünni ja surma maailma, milles valitseb kurjus. Ta on pärit nähtamatust, jumalikust maailmast, sattunud sellesse maailma vaid eksikombel või kord enne kõiki aegu aset leidnud katastroofi tulemusena ja viibib siin vaid ajutiselt – seni, kuni ta kuuleb sõnumit sealpoolsusest, mis ilmutab talle tema tõelise päritolu ja olemuse. Ja kes on tunnetanud oma tõelist olemust, vabaneb selle maailma köidikutest ning pöördub tagasi oma päriskoju.

“Pärlilaulu”, mis on jõudnud meieni “Tooma tegude” vahendusel, on peetud gnostilise eksistentsimõistmise üheks ehedaimaks väljenduseks. Samas on aga olnud ka teadlasi, kes on eitanud selle

teose kuuluvust gnostilise kirjanduse hulka. Vaieldud on sellegi üle, kas laul on oma algupäralt kristlik (st kristlik-gnostiline) või mitte. Kuid just seisukohtade ja tõlgendusviiside paljusus teeb tollest laulust põneva teadusliku probleemi, mis võiks pakkuda huvi ka mitteatlastele – kõigile neile, kes tunnevad huvi hilis-antiikaja religiooniloo vastu. Religiooniloolisest seisukohast on huvitavad ka “Tooma teod” ise.

Tooma teod

“Tooma teod” on üks Uue Testamendi apokrüüfe, täpsemalt apokrüüfseid apostlite tegude raamatuid. Nagu Tooma evangeelium, nii kuulub seegi tekst nn Tooma kirjanduse hulka, st teoste hulka, milles on oluline apostel Tooma kuju. Nagu mitmetes gnostilistes teostes, nii on Toomas ka “Tooma tegudes” Jeesuse salajase ilmutuse vastuvõtja. Lisaks sellele astub Toomas siin üles imetegija ja äratusjutlustajana, kes on aga tegelikult Jeesuse vaimne kaksikvend.

“Tooma teod” võib jagada tinglikult kaheks osaks – esimeses osas (1.–6. tegu) on esiplaanil Tooma imeteod, teises osas (7.–13. tegu) jutustatakse aga eeskätt pöördumislugusid. Siiski on teos kirjanduslikult ühtne.

“Tooma teod” jutustavad apostel Tooma tegevusest ja tema märtrisurmast Indias. Siin räägitakse sellest, kuidas Jeesuse jüngrid otsustasid pärast Tema ülestõusmist minna laia maailma, et kuulutada seal evangeeliumi. Nad jagasid omavahel ära misjonipiirkonnad ning otsustasid loosi abil, kuhu keegi läheb misjoneerima. Selgus, et Toomas peab minema Indiasse, maale, mis oli antiikaja inimeste jaoks neile tuntud asustatud maailma (oikumeeni) äärmine idaserv. See maa oli juba iidsetest aegadest peale ümbritsetud salapära ja arvukate legendidega. Toomas kartis India-reisi ette võtta, kuid öösel ilmus talle Lunastaja ja julgustas teda minema. Toomas tõrkus ikka veel vastu. Peatselt

saabus aga Jeruusalemma üks Indiast tulnud kaupmees nimega Abban, kes oli saadetud India kuninga Gundaphoruse poolt, et ta ostaks kuningale ühe puusepast orja. Jeesus müüs Tooma puusepast orja pähe Abbanile. Toomas alistus saatusele ja purjetas Abbaniga Indiasse. Siin algasidki tema seiklused.

Esmalt külastasid Toomas ja Abban Andrapolise linna², kus parasjagu toimusid kohaliku kuningatütre pulmad. Kuulnud, et kuningas on andnud korralduse kõigile oma alamatele, et nad peavad pulmast osa võtma, läksid Toomas ja Abbangi pulma. Seal tegi Toomas oma esimese imeteo. Keegi joogikallaja solvas teda. Apostel needis tolle mehe ära, mille peale lövi ta maha murdis. Pealtnägijad olid vapustatud ja ütlesid, et Toomas saab olla vaid üks kahest – ta on kas Jumal või Jumala apostel. Kui kuningas juhtunust teada sai, palus ta Toomast, et see palvetaks tema tütre ja väimehe abielu õnnestumise pärast. Toomas palvetaski noorpaari eest. Tema palve peale ilmus Jeesus, kes õpetas aga pruudile ja peigmehele abielutuse voorusi ning töötas neile ta suks selle eest taevast pulmakambrit.³ Selle tulemusena loobusid kuningatütar ja tema peigmees lihalikust abielust ning astusid vaimulikku abiellu.⁴

Tooma esimesele imeteole järgnevad uued imeteod – ta ehitab kuningale imelise palee, võidab ära draakoni, kes oli tapnud ühe nooruki ja sunnib teda noorukit üles äratama ning ajab ühest naisest välja kurja vaimu. Imetegudele järgnevad pöördumislood – mitmedki suursusgused inimesed, kes kuulevad Tooma jutlust karskusest (kr *enkrateia*), pöörduvad selle mõjul, hülgavad oma senise elu ja hakkavad askeetideks. Viimaks aga Toomas vangistatakse ja ta sureb märtrina. Veel praegugi teavad India kristlased näidata Tooma väidetavat martüüriumipaika.

See fantaasiaküllane ja seikluslik teos on kirjutatud tõenäoliselt 3. sajandi I poolel Süürias, võimalik, et Ida-Süüria tähtsaimas kiriklikus keskuses Edessas, kus Toomast peeti tähtsaimaks apostlikuks. Enamik teadlasi on seisukohal, et Tooma teod olid alg-

selt kirjutatud süüria keeles, kuid teosest on säilinud ka kreeka-keelne versioon ning töötused ladina, etioopia ja armeenia keeles. Arvatakse, et kreeka-keelne tekst on teose algversioonile lähedasem (“Pärlilaulu” puhul arvatakse asi olevat vastupidi), kuid mõlemad, nii kreeka kui ka süüria-keelne versioon, on töötused süüria-keelsest algversioonist, mis pole säilinud.

“Tooma tegudele” on iseloomulik, et Toomas jutlustab siin seksuaalset askeesi ja kutsub üles abielutusele. Tasuks selle eest töötab ta taevast pulmakambrit. Sellisena esindavad “Tooma teod” askeetlikku suundumust varases kristluses, mis on kiriku- loos tuntud “enkratiitluse” nime all.⁵ Nimekas hollandi teadlane Hendrik J. W. Drijvers on juhtinud tähelepanu seigale, et “Tooma tegude” teoloogial on otseseid kokkupuuteid süürlase Tatianose teoloogiaga⁶, kuid kokkupuutepunkte on tal ka gnostilise kirjan- dusega. “Tooma tegude” seoseid gnoosisega vaatleme aga veel eraldi.

Toomas Indias – ajalooline fakt või misjonilegend?

“Tooma teod” on esimene varakristlik teos, mis kõneleb Too- mast kui India apostlist.⁷ “Tooma tegude” järgi tegutses Toomas Indias kuningas Gundaphoruse (Gondopharese) valitsusajal. Too on tõepoolest Loode-Indias valitsenud kuningas, kelle va- litsusaeg on mündileidude põhjal dateeritud esimesse sajandis- se pKr. Uku Masingu meelest on “Tooma teod” ja eriti kuningas Gundaphoruse ning tema õepoja (“Tooma tegudes” Labdanus, müntidel Abdagases või Abada) mainimine tolles teoses tõestu- seks Tooma Indias-käigu ajaloolisuse kohta, sest Masingu arva- tes on need Kristuse kaasaegsed indopartia kuningad väljaspool Indiat nii tähtsusetud, et keegi ei oleks enam 3. sajandil teadnud nende nimesid.⁸ Ka misjonijaloolane Stephen Neill peab Tooma Indias viibimist võimalikuks ning viitab selle kinnituseks India ja Rooma riigi vaheliste kaubanduskontaktide olemasolule, mida

kinnitavad arheoloogilised leiud Indiast. Enamik 20. sajandi uurijaid peavad lugu Tooma Indias-käigust siiski misjonilegendiks, mille ajalooliseks taustaks on antiikaegsed kaubandus- ja kultuurikontaktid Süüria ja Põhja-India vahel (ei ole ilmselt juhus, et Tooma Indiasse viijaks on kaupmees) ning Partia-Süüria kiriku misjon Põhja-Indias.

Tooma teod ja gnoosis

Tooma tegude suhteid antiikse gnoosisega on hinnatud erinevalt. Temas on püütud näha gnostilist teost, kuid praegu on valdav siiski seisukoht, et ta ei ole gnostiline, vaid enkratiitlik. Siiski leidub siin motiive, mis on lähedased gnoosisele: siin on juttu taevast tulevast Lunastajast, kes tuleb maailma „maskeerituna”, nii et taevaalused jõud ja väed ei tunne teda ära (10. 45. 48. 80. 122. 152. 156). Ta viib usklikud, kes on maa peal võõrad, Hadesest, st materiaalsest maailmast välja (10. 21. 67. 156). Ta ilmutab neile taevased müsteeriumid (10. 47) ja õpetab neid ennast tunnetama (15. 34. 112. 144). Tooma tegudes leidub ka gnoosises oluline hinge taevareisi motiiv (vt 4. ja 8. tegu), samuti kujutlus ühinemisest Lunastajaga taevases pulmakambris (vt 1. ja 6. tegu), mis on oluline eriti valentiniaanlikus kirjanduses. “Tooma tegudel” on ka kokkupuuteid manilusega. Kirikuisa Augustinuse andmetel⁹ olid “Tooma teod” manilaste hulgas levinud, kuid Epiphaniose teatel¹⁰ kasutasid teost ka teised gnostilised sektid. Huvitavaks paralleeliks manilusega on “Tooma tegudes” seik, et Toomas figureerib siin kui Jeesuse vaimne kaksikvend. Idee sellest, et inimesel on vaimne teisik, on maniluses oluline ning manihheistliku pärimuse järgi tõi Manile ilmutuse ingel, kelle nimi oli at-taum. Kindlasti tuleneb see nimi arameakeelsest sõnast *toma*, mis tähendab “kaksikut”. Seega oli ilmutuse toojaks Manile tema teavane teisik (= tema jumalik, kõrgem “mina”). On üpris kindel, et “Tooma tegusid” on manihheistlikult redigeeritud ja interpreteeritud¹¹, ent

põhilises kuulub ta siiski manihheismi eelsesse aega. Gnostilised motiivid, mida me siin kohtame, pärinevad eelmanihheistlikust Süüria gnoosisest, mis on aga avaldanud mõju manihheismi kujunemisele. Seevastu töötlnused ladina, etioopia ja armeenia keeles väldivad gnostilisi motiive ja püüavad “Tooma tegude” õpetust kooskõlastada “suurkiriku” õpetusega. See näitab, et hingekosutusliku teosena olid “Tooma teod” hinnatud ka väljaspool gnostilisi ringe.

Pärlilaul

“Pärlilaul” on ilmselt “Tooma tegude” kõige rohkem tuntud osa, mida on korduvalt tõlgitud ja publitseeritud ka “Tooma tegudest” sõltumatult. Selliste tõlgete hulka kuulub ka käesolev Uku Masingu eestikeelne tõlge. See laul, mis sisaldub “Tooma tegude” peatükkides 108–113 ja on säilinud nii süüria- kui kreeka-keelses versioonis, ongi algselt olnud iseseisev tekst ja on alles hiljem liidetud “Tooma tegudega”. Enamik praegusi uurijaid on seisukohal, et “Pärlilaul” on tekkinud samas piirkonnas, kus “Tooma teod” – Süüria-Mesopotaamia ruumis ja et sellegi teose algkeel on olnud süüria keel. Kui varem dateeris osa uurijaid laulu 1. sajandisse, siis tänapäeval on valdav seisukoht, et “Pärlilaul” ei pärine oluliselt varasemast ajast kui “Tooma teod”, st 3. sajandist.

Pärlilaulu puhul on suurimaks probleemiks olnud tema tõlgendamine. Kuna käesolev sissejuhatus ei ole teaduslik uurimus, siis ei püüa ta anda ülevaadet kõigist tõlgendusvõimalustest, vaid ainult mõningatest markantsematest. Kui seejuures on mainitud mõnda autorit, siis on sedagi tehtud vaid illustreerimise eesmärgil.

Esimene küsimus, mis “Pärlilaulu” puhul esile kerkib, on küsimus laulu seostest kristluse ja gnoosisega ehk teiste sõnadega, küsimus “Pärlilaulu” religiooniloolisest taustast. Kui “Tooma

teod” tervikuna on kristlik teos gnostiliste sugemetega, siis on tähelepanuväärne, et “Pärlilaulus” ei mainita kordagi Jeesuse nime ega kohta seal ka ühtegi Jeesuse epiteeti. Samuti puuduvad “Pärlilaulus” kõik spetsiifiliselt kristlikud mõisted, kuid laulus kasutatakse sümboteid ja pilte, mis on iseloomulikud gnostilistele (sh ka kristlik-gnostilistele tekstidele). “Pärlilaulul” on tugevaid kokkupuutepunkte ka gnostiliste sugemetega “Saalomoni oodidega” ning “Manilaste lauludega”. Viimased on küll jõudnud meieni üksnes kopti keele vahendusel, kuid on teada, et maniluse tekkimisele on avaldanud tugevat mõju süüria juudikristlik gnoosis, millega Manil olid isiklikud kokkupuuted (ka “Saalomoni oodid” pärinevad Süüriast).

Vormiliselt meenutab “Pärlilaul” rahvusvaheliselt levinud muinasjutusüzeed, milles kuningapoeg saadetakse mingi ülesandega laia maailma. Tavaliselt peab ta ära tooma varanduse või saatma korda mõne muu kangelasteo. Talle saavad osaks katsumused, kuid vaatamata kõigele tuleb ta nendega toime, täidab ülesande ja pöördub õnnelikult koju. Et “Pärlilaulu” meile tundmatu autor on kasutanud rahvusvaheliselt tuntud muinasjutumotiive, on väljaspool kahtlust. On aga tähelepanuväärne, et ta on asetanud oma loo täiesti reaalsesse geograafilisse keskkonda. Laulus nimetatakse selliseid paiku, nagu Partia¹², Varkaani mägismaa (Hürkaania),¹³ Garzak, India, Kushaan, Mesene, Paabel ja Egiptus. Kõik need alad kuulusid kord Pärsia suurriigi koosseisu. E. Preuscheni kunagine hüpotees, et nimetatud paigad tähistavad teatud taevasi regioone, pole leidnud poolehoidjaid. Selle ja laulus mainitud valitsejatiitli “kuningate kuningas” (salm 40)¹⁴ põhjal oletatakse, et “Pärlilaul” on tekkinud ajal, mil Iraani valitsesid partlastest Arshakiidid, st veel enne Sassaniidide võimuletulekut (226 pKr). See dateering sobib hästi ka “Tooma tegude” kirjutamisajaga. Olgu siinkohal meelde tuletatud, et samas keskkonnas elas ja tegutses ka gnostilise maailmausundi rajaja Mani, kes sündis 216. a pKr.

Juba religioonilooline koolkond, mis oli mõjukas 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul, pidas “Pärlilaulu” gnostiliseks tekstiks. Adolf Hilgenfeld ja Wilhelm Bousset arvasid, et laulu peategelane on Mani ja laul jutustab seega Mani elust ja missioonist selles maailmas.¹⁵ Vaatamata kokkupuutepunktidele manilusega ja faktile, et nii nagu “Tooma teod” tervikuna, oli ka “Pärlilaul” tuntud manilaste hulgas, ei ole see hüpotees jäänud püsima – selleks on ta liiga fantastiline. Richard Reitzenstein ja Geo Widengren oletasid, et “Pärliaul” kirjeldab nn “lunastatud Lunastaja müüti”, mida Reitzenstein pidas terve gnoosise lähtepunktiks. Selle müüdi peategelaseks olevat lunastatute ja Lunastaja identsus: Lunastaja olevat üheaegselt nii taevane olend, kes tuleb maa peale, et vabastada mateeriasse vangistatud inimeste hingi kui ka vangistatud hingede summa. Nõnda lunastab Lunastaja hingi vabastades ka iseenda. Kuigi maniluses leidub tõepoolest sarnane kujutus, ei olnud see varasemas gnoosis tuntud, ja nagu on tõestanud Carsten Colpe ja Hans-Martin Schenke, ei ole mingit ühtset “lunastatud Lunastaja müüti” kunagi olnud, ammugi siis veel eelkristlikus Iraanis, nagu väitis Reitzenstein. Sellele vaatamata on “Pärlilaulu” gnostiline tõlgendus 20. sajandil teadlaste hulgas laialt läbi löönud, nii et siin võib rääkida konsensusest. Enne kui vaatleme “Pärlilaulu” gnostilisi tõlgendusi ning mõningaid laulus esinevaid üksikmotiive, olgu vaid mainitud, et laulu tõlkija Uku Masing ning tema õpilane Kaide Rätsep ei pidanud “Pärliaulu” gnostiliseks, vaid kristlikuks, seletades seda Jeesuse kadunud poja loo (Lk 15, 11–32) ühe võimaliku arendusena. Gnostiliseks lauluks ei pea “Pärlilaulu” veel ka näiteks Gilles Quispel, kes peab laulu enkratiitlikuks ja arvab, et pärl sümboliseerib laulus seksuaalset puhtust, lohe (=madu) aga seksuaalsust ja meelelisust. Kristlikuks lauluks peab “Pärlilaulu” ka näiteks A. F. J. Klijn, kes väidab, et laul on kommentaariks Jeesuse tähendamissõnale pärlist (Mt 13, 45) ja seletab seda paralleelide abil varasest süüria kristlusest. Kuid nimetatud uurijad esindavad seisukohti, mis ei

ole teaduses laiemat poolehoidu leidnud. Läbi löönud ei ole ka R. Merkelbachi seisukoht, et “Pärlilaulu” tuleb seletada hilisan-tiiksest päikeseteoloogias lähtudes ja vaadelda kui allegooriat päikesejumala (Heliose) elust.

Pärlilaul kui gnostiline tekst

Gnostilise interpretatsiooni järgi tuleb “Pärlilaulus” näha laulu Lunastajast või inimese hingest, kes on sattunud sellesse maailma ja vajab lunastust.¹⁶ Juba laulu üks vanimaid gnostilisi tõlgendajaid, Richard Reitzenstein seletas, et laulus mainitud prints on Lunastaja, kes asub teele pärl'i juurde oma vanemate, st kõrgema jumaluse ja tema naispartneri käsul. Pärl, mida ta tooma läheb, on Reitzensteini järgi vangistatud inimhingede sümbol, pärl'i kättesaamine ja kojujõudmine kujutavat aga tolle teadlase arvates lunastust. Reitzensteini arvates on selles laulus kõige olulisem aga motiiv, et prints uinus magama ja unustas ära, kes ta on ja milleks ta oli tulnud. Siin olevat juttu sellest, et lunastaja satub ise mateeria meelevalda ja vajab äratamist, st lunastust, kuid ta saavutab selle lõplikult mitte kohe pärast äratamist, vaid alles siis, kui ta saab kätte pärl'i, st jumaliku hinge, mis on osa temast endast. Manihheistliku müüdi järgi satub Valgusemaailma esimene saadik (“Esimene Inimene” ehk “Ürginimene”) pimeduse jõudude meelevalda ja saavutab lunastuse alles siis, kui päästetakse ära ka tema viis poega, kes on temaga olemusühtsed. See seik võiks kinnitada “lunastatud Lunastaja” müüti, aga nagu ma juba nimetasin, ei leidu gnoosises enne manihheismi midagi säärast ja ka teistes gnostilistes süsteemides me seda ei kohta. Seepärast ei saa ka gnoosise kui terviku päritolu tuletada tollest müüdist, sest manihheism on gnoosise ajaloos hiline etapp. Üksikutele “Pärlilaulu” motiividele leidub paralleele aga paljudes gnostilistes süsteemides.

Kuningas ja kuninganna

“Pärlilaul” algab sellega, kuidas kuningas ja kuninganna saadavad oma poja, st printsi, pärlit tooma (salmid 3 ja 41). Selles kuninglikus paaris tuleb kindlasti näha transtsendentset kõrgeimat Jumalat ja tema naisprintsii, keda gnoosises peetakse kõrgeima Jumala esimeseks “mõtteks” ja kes on tuntud erinevate nimede all. Kui juutluses, islamis ja kristluses puudub Ainujumalal naiskaaslane, siis gnostilistes süsteemides kohtab sageli jumalikku paari – kõrgeimat tundmatut Jumalat ja tema naiskaaslast, kes moodustavad koos jumaliku maailma olendite hierarhia tipu. Ka epiteet “kuningas”, mis on üks tuntumaid Jumala epiteete erinevates muistsetes religioonides (ka väljaspool Lähis-Ida), oli gnoosises tuntud. Nii kannab Jumal mandalaste usundis tiitlit “Valguse Kuningas” ja maniluses “Valguseparadiisi Kuningas”.

Printsi lähetamine

Kui lähtuda tõlgendusest, et kuningapoeg on Lunastaja, siis kujutab printsi lähetamine Lunastaja saatmist maailma. Kuigi me kohtame gnoosises erinevaid Lunastaja-kujusid (mõnikord on Lunastajaks meesolend, mõnikord naisolend, sageli on teineteise järel ilmuvaid Lunastajaid mitu), on Lunastaja alati preeksistentne jumalik olend, kes tuleb taevasest maailmast. Mõnikord kannab ta tiitlit “Jumala Poeg” ning kristlikus gnoosises on alati Lunastajaks Jeesus¹⁷, kuid tema missiooni Lunastajana mõistetakse gnoosises teisiti kui ortodoksses kristluses. Lunastus ei toimu siin mitte Jeesuse ristisurma, vaid gnoosise ja salajaste pühitsustoimingute kaudu, mida Lunastaja valitutele ilmutab ja õpetab. Mõnikord on Lunastaja ka see, kes hinged otseselt taevasse viib. Alati saadetakse Lunastaja materiaalsesse maailma kõrgeima Jumala poolt ning gnostilises “Naaseenide psalmis”¹⁸ palub ta ise Isa, et see ta maailma lähetaks.

Kuningliku rõiva ültvõtmine ja rõivastumine uue riidega

Asudes teele, võtab kuningapoeg seljast oma särava rõiva, mille ta vanemad on talle valmistanud (salmid 9–10). See rõivas sümboliseerib Lunastaja preeksistentset kirkust, millest ta oma missiooni ajal maailmas (näiliselt) loobub. Mõtet, et preeksistentne Lunastaja loobub oma taevasest kirkusest, kohtab ka Uues Testamendis (näit kuulsas Kristuse-laulus Fl 2, 7) ja seda ei pea tuletama gnoosisest. Uus rõivas, millesse Lunastaja rõivastub (salmid 29–30), on ilmselt inimihu, millesse ta end varjab. Mõte, et ihu on rõivas, millesse rõivastub hing, on tuntud nii hinduismis, kreeka filosoofias kui ka kristluses (vt näit 2Kr 5, 2 jj) ja seegi ei ole spetsiifiliselt gnostiline kujutlus.¹⁹ Küll on seda aga mõte, et Lunastaja varjab end oma missiooni ajal seda maailma valitsevate kurjusevägede eest. Ta kasutab selleks erinevaid maskeeringuid, kuid tavaliselt usuti gnoosises, et Lunastaja võttis endale näivalt materiaalse inimihu. Selle vaateviisi vastu polemiseeritakse juba Uues Testamendis (näit 2Jh 7; võimalik, et ka juba Jh 1, 14).²⁰

Lunastaja kui laps

“Pärlilaulu” minakangelane ütleb kohe laulu alguses, et ta saadeti teele, kui ta oli alles väike poiss (salm 1). Gnostilise arusaama järgi on Lunastajal palju erinevaid ilnumiskujusid. Üks neist on laps. Hippolytuse teatel õpetas gnostik Valentinus, et ta olevat kohanud väikest last, kes väitis, et tema on Logos.²¹ Nag Hammadist leitud “Pauluse apokalüpsis” esineb taevane olend, kes vahendab Paulusele ilmutust, lapse kujul.²² On olemas ka gnostiline pärimus, mille järgi ilmus aeg-ajalt ka Jeesus oma jüngritele lapse kujul ja õpetas neid.²³ Manihheismis nimetatakse “lapseks” ka inimese hinge.

Pärl

Nagu juba laulu nimigi ütleb, on “Pärlilaulu” keskne sümbol pärl, mida on interpreteeritud erinevalt. Üldiselt sümboliseeris pärl antiikkultuuris midagi eriliselt kallist ja väärtuslikku, kuid “Pärlilaulus” on püütud leida talle ka konkreetsemaid vasteid. Nii on seletatud siin pärlu usu või puhtuse sümbolina, kuid gnostilises tõlgenduses sümboliseerib pärl inimese hinge. Mandalaste liturgilistes tekstides öeldakse sageli, et hing on “puhas pärl”. Kurt Rudolph, kes on veendunud, et ka “Pärlilaulus” sümboliseerib pärl hinge, ütleb, et selles peegeldub laulu iraani taust, mis on seletatav laulu tekkimisega Arshakiidide riigis. Nimelt tähendab keskpärsia keeles sõna *gohr* niihästi “pärlit” kui ka “olemust, essentsi”. Pärl sümboliseerib seega inimese “jumalikku mina, pneumaatilist olemustuuma” (Wolfgang Schrage), mis vajab lunastust.

Meri ja draakon

“Pärlilaulu” järgi asus pärl merepõhjas, kus seda valvas draakon (salmid 12–13). Meri sümboliseerib gnoosis mateeriat, draakon kehastab aga pimeduse jõude, mis valitsevad selle maailma üle. Kuna “Tooma teod” on kristlik teos, siis ei ole vast liig ka meenutada, et kristlikus traditsioonis sümboliseerib draakon saatanat (vt näit Ilm 12, 3 jj), kes Jeesuse sõnul on “sellesinase maailma vürst” (Jh 12, 31; 14, 30; 16, 11).

Egiptus kui pimeduse maa

Maa, kuhu prints pärlit tooma saadetakse, on Egiptus (salm 12). Siin satub prints ka pimedusejõudude võimusesse. Mandalaste kirjanduses esineb Egiptus kui “pimeduse maa”. See viitab selgelt selle motiivi juutlikule taustale – selle aluseks on juutide mälestus nende esiisade orjapõlvest Egiptuses, millest kõneleb Vana Testament. Ka Aleksandria Philoni järgi sümboliseerib Iisraeli orjapõlv Egiptuses inimhinge pagendust materiaalses maailmas.

Võõrana võõral maal

“Pärlilaulu” minakangelane jutustab sellest, kuidas ta oli Egiptuses võõras võõra rahva hulgas (salm 23). Nagu juba Hans Jonas on rõhutanud, on gnoosise üks keskseid motiive võõrsilolek: gnostik tunneb, et ta ei kuulu sellesse maailma ja viibib siin otsekui pagenduses. Nii öeldakse iraani manihheistlikes tekstides sageli, et hing on siin maailmas “võõras ja võõramaalane”. Ka Lunastaja ei kuulu sellesse maailma, mistõttu manda usundis on tema üheks epiteediks “võõras mees”.²⁴ Markion nimetas tõelist transtsendentset Jumalat, keda ta vastandas demiurgile, “võõraks Jumalaks”, sest Markioni arvates ei ole tõelisel Jumalal selle kannatuste maailmaga midagi pistmist.

Õilis kaaslane

Kuningapoeg jutustab, et Egiptuses leidis ta endale oma pagulaspõlves õilsast soost kaaslase, kes oli temaga samast soost (salmid 24–28). G. Bornkamm oletab, et see on Lunastaja taevane “teisik”. Kujutlust Lunastaja teisikust kohtab valentiniaanidel, teoses “Pistis Sophia”, aga ka manihheistlikus kirjanduses. Gnoosis on ka igal inimesel oma taevane teisik (kr *eikon* – “pilt, kuju, kujutis”), kellega hing ühineb pärast surma sealpoolsuses. Bornkammi tõlgendus on siiski vaieldav. Pigem sobib Lunastaja taevaseks teisikuks tema vend, kes jäi koju (salm 15) või särav rüü, mille prints oli teele minnes seljast võtnud, sest salmis 78 kirjeldatakse, kuidas prints paneb tolle rüü pärast kojujõudmist taas selga ja saab sellega üheks. Samamoodi kirjeldatakse gnostilistes tekstides inimese surmajärgset ühinemist oma *eikon*’iga.

Uni, unustus ja virgumine

“Pärlilaulu” prints satub pimeduse jõudude võimusesse, kui ta sööb nende pakutud rooga (salm 32 ja 35). Ta uinub (salm 35) ning unustab oma päritolu ja missiooni (salmid 33–34).

Manihheistlik pärimus jutustab, et kui Valgusemaailma esimene Saadik (“Ürginimene” ehk “Esimene Inimene”) sai võitluses pimeduse jõududega lüüa, langes ta unesarnasesse seisundisse. Et päästa “Esimest Inimest”, valmistas kõrgeim jumalus “Valguste sõbra”, kellest tekkis “Suur Ehitusmeister”. Viimasest tekkis omakorda “Elav Vaim” (ld *spiritus vivens*), kellest sai “Esimese Inimese” lunastaja. “Elav Vaim” saatis Ürginimese juurde “Kutse”, millele viimane reageeris “Vastusega”. Ürginimene ärkas üles pimedusejõudude saadetud nõiaunest ja siirdus tagasi valgusemaailma. Nag Hammadist leitud teoses “Aadama apokalüps” jutustatakse, kuidas Adam langes pärast pattulangemist unne ja äratati kolme taevase maailma saadiku poolt.²⁵ Kuid gnoosises väidetakse ka iga mateeriasse suletud hinge kohta, et see magab ja on kaotanud mälestuse oma tõelisest kodust. Ilmselt on see kontseptsioon mõjutatud Platoni filosoofiast, mille järgi inimese preeksistentne hing on kaotanud ihusse tulles mälestuse ideedemaailmast, mille piiridel ta enne sündi viibis. Seepärast kutsutakse gnostilistes tekstides ikka ja jälle üles “unest virguma”.²⁶ On oletatud, et ka Ef 5, 14 tsiteeritud liturgiline traditsioon võib pärineda gnostilisest pärimusest.

“Pärlilaulus” virgub prints siis, kui talle saabub vanemate kiri (salmid 40 ja 49–54). Ka mandalaste usundis kohtab motiivi “taevasest kirjast”, mis saadetakse “Elu Kojast”, st kõrgemast maailmast inimese juurde. Kiri sümboliseerib nii mandalastel kui ka “Pärlilaulus” kindlasti sõnumit sealpoolsusest, “kutset” või “hüüdu”, mis äratab hinge nõiaunest mateerias. “Virgumine” tähendab, et hing saab teada, kes ta on, kust ta on tulnud ja kuhu ta on teel.²⁷ Ta saab teada, et ta on osake jumalikust valgusest, mis on pärit valguse maailmast. See teadmine lunastab, st annab hingele võimaluse pöörduda tagasi oma päriskoju.

Tagasipöördumine koju

Nagu kõik muinasjutud, nii lõpeb ka “Pärlilaul” õnnelikult – kuningapoeg saab pärl kätte ja pöördub tagasi koju oma vanemate juurde. Gnoosises vaadeldakse kogu maailma ajalugu kolmevaatuselise draamana, mille esimene vaatus on ideaalne algolukord, teine langus, mille tulemusena hing suletakse mateeriasse, ja kolmas vaatus hinge vabastamine, st algolukorra taastamine. Nõnda pöördub ka “Pärlilaulu” prints tagasi oma Isa õukonda, kust ta oli alustanud oma teekonda. Ta toob sinna kaasa pärl, st lunastatud hinged, olles ka ise võrdpildiks hinge tagasipöördumisest jumalikku maailma, kust hing on pärit. Sel kombel vastab “Pärlilaul” gnostik Theodotose esitatud küsimustele inimese päritolust, olemusest ja saatusest, millele võib leida paralleele veel teisteski gnostilistes tekstides.²⁸

Märkused

- ¹ Theodotos on 2. sajandil elanud valentiniaanide koolkonda kuulunud gnostik, kelle vaateid me tunneme käesoleva sissejuhatuse motona tsiteeritud Aleksandria Clemensi teose põhjal, mis sisaldab väljakirjutusi (ektserpte) Theodotose teostest.
- ² Andrapolis tähendab kreeka keeles “inimese linna”. Tegemist on kirjanodusliku, mitte reaalse linnaga.
- ³ Kujutlus taevasesst pulmakambrist, kus lunastatud hing ühineb oma päästjaga, on eriti iseloomulik valentiniaanidele, kes tundsid ka vastava nimega sakramenti (“pulmakambri sakrament”). Siiski oli kujutlus taevasesst pulmakambrist varases kristluses laiemalt levinud ja me kohtame seda veel ka keskaegsetel müstikutel, kes kujutasid inimese ja Kristuse suhet müstilise abieluna. Taoliste motiividele võib leida pidepunkte ka Uues Testamendis, näiteks Ef 5, 31–32, kus mehe ja naise suhet võrreldakse Kristuse ja koguduse suhtega või Ilm 19, 7 jj, kus räägitakse eshatoloogilistest Talle pulmadest.

- ⁴ Vaimulikuks abieluks nimetati varases kristluses mees- ja naisaskeedi aseksuaalset kooselu.
- ⁵ Enkratiitlus tuleneb kreeka keelsest sõnast *enkrateia* (karskus seksuaalse askeesi tähenduses).
- ⁶ Tatianos on 2. sajandil elanud kristlik teoloog, kes kuulus enkratiitide hulka. Ta oli Justinus Märtri õpilane ning apologet.
- ⁷ Selles seoses on tavaliselt juhitud tähelepanu seigale, et Eusebiose järgi oli Toomas mitte India, vaid partlaste apostel (hist. eccl. III, 1, 1). Minu arvates ei ole need pärimused teineteist välistavad, sest pärast Loode-Indias asunud Kreeka-Baktria riigi lagunemist (2. saj keskel eKr) tungisid partlased Indiasse ja ka “Tooma tegudes” mainitud kuningas Gundaphorus kuulus partia päritolu dünastiasse. Olgu mainitud, et Tooma Indias-viibimist nimetatakse ka manilaste lauludes (4. sajandist), näit 192, 15 ja 194, 13), kuid koptoloog Peter Nagel on kindel, et see ei ole iseseisev, vaid “Tooma tegudest” sõltuv pärimus.
- ⁸ Uku Masing, Tooma evangeeliumist. Teoses: Uku Masing ja Piibel. Koostanud Kalle Kasemaa. Tartu, Ilmamaa 2005, 337–367.
- ⁹ Contra Faust. 22, 79; Contra Adimant. 17, 2, 5; De sermone domini in monte I, 20, 65)
- ¹⁰ Haer. 47, 1; 61, 1.
- ¹¹ Seda seisukohta esindavad näiteks Hendrik J. W. Drijvers, Hans-Martin Schenke ja Peter Nagel.
- ¹² Ajalooline piirkond Meedia ja Baktria vahel, vastab ligikaudu tänapäevasele Horasani provintsile Iraanis.
- ¹³ Piirkond Kaspia (Hürkaania) mere kagurannikul; piirnes lõunas kõrge Labuse (nüüd Elbrus) mäestikuga, mida sai ületada Kaspia Väravaks nimetatud mäekuru kaudu.
- ¹⁴ Tiitlit “kuningate kuningas” kandsid Ahhemeniidid ja Arshakiidid, kuid mitte Sassaniidid.
- ¹⁵ Selle tõlgenduse järgi tuleb Mani kui valgusemaailma saadik siia maailma, et tuua ära “valgusepärl”, st mateeriasse vangistatud jumalik valgus. Pärimuse järgi oli ka Mani kuninglikust, st Arshakiidlikust soost ning ühes Turfanist leitud fragmendis nimetab ta ennast “valitseja pojaks” (vt F. W. K. Müller,

Handschriftenreste aus Turfan II. Abh. d. Berl. Akad. 1904. 20, lk 29. 108).

- ¹⁶ Robert McLachlan Wilson ütleb, et need kaks tõlgendust ei ole teineteisega vastuolus, kuna Lunastaja allatulek taevast ja ülesminek taevasse on gnoosises võrdpilt inimhinge saatusest. Varasematest uurijatest on sarnast mõtet väljendanud näiteks Hans Jonas, kes rõhutab seejuures, et kindlasti ei sümboliseeri pärl mitte ühte üksikhinge, vaid “ürghinge”, mis hõlmab endasse kõik hinged, st ta on nende summa.
- ¹⁷ See on üks kristliku gnoosise põhitunnuseid. Näiteks mandalaste mittekristlikus gnoosises ei ole Lunastajaks Jeesus ning ka setiaanlikus gnoosises oli algselt Lunastajaks taevane olend Sett, kes alles kristlikuks muudetud setiaanluses samastati Jeesusega.
- ¹⁸ Hippolytus, Ref V 10, 2.
- ¹⁹ Kuigi leidub ka gnoosises. Vt näit Tooma psalmid 2, 32. 37 ja 11, 7. Mandalaste usundis saab hing, kes on maailmast vabanenud ja valgusemaailma tagasi tõusnud, endale “taevase rõiva”. Sama kujutus esineb ka maniluses.
- ²⁰ Kuna õpetus Lunastaja näivast ihulikkusest (docketism) on tuntud ainult gnoosises, siis on see kindel tõend, et juba UT polemiseerib gnostikutega.
- ²¹ Ref VI 42, 2.
- ²² NHC V, 2, p. 18, 2.
- ²³ Näit ActaJoh 88; EvJud p. 33.
- ²⁴ Epiteeti “võõras” kasutatakse manda kirjanduses veel teistegi kõrgema maailma olendite ja asjade kohta. Näiteks “Elu”, mis on manda usundis jumalik printsiip, kannab sageli epiteeti “võõras” (“Võõras Elu”).
- ²⁵ NHC V, 5, p. 64 jj.
- ²⁶ Vt näit AJ (NHC II, 1 ja NHC IV, 1, p. 31; Poimandres, Corpus Hermeticum I, 27–28.
- ²⁷ Vt käesoleva sissejuhatuse motoks olevat Aleksandria Clemensi tsiitaati.
- ²⁸ Vt näiteks EvTh logion 50; ApokPls, p. 23, 1 jj ning 1 ApokJk, p. 33, kus analoogilistele küsimustele on antud ka vastused. Gerd Lüdemann

arvab, et taoliste küsimuste ja vastuste puhul on tegemist teatud gnostilise katekismusega, mille *Sitz im Leben* oli hinge surmajärgne teekond. Teel sealpoolsusesse pidi hing mööduma “piiripunktidest”, mille valvurid esitasid talle küsimusi. Õigete vastuste teadmine pidi tagama hingele läbipääsu “piiripunktidest”.